

**НАУКОВИЙ
ВІСНИК
ВДУ**

Журнал Волинського державного університету

ім. Лесі Українки

Історичні науки

5, 1999

Зміст

Розділ 1. Дослідження з історії України

<i>Ткачук І.</i> Основні архітектурні стилі міст і замків України XVII-XVIII століть.....	5
<i>Кавиш С.</i> Подолження українських церковних братств.....	8
<i>Орленко І.</i> Львівська ставропігія і проблема національної самоідентифікації українців Галичини (перша половина XIX ст.).....	11
<i>Жітенько Т.</i> Русифікація волинських навчальних закладів у XIX столітті.....	13
<i>Савич Р.</i> Українізація армії крізь призму “споминів” останнього гетьмана України Павла Скоропадського.....	16
<i>Кучай С.</i> Оформлення політичної доктрини організованого українського націоналістичного руху.....	20
<i>Саломейко О.</i> Українське питання напередодні та в роки Світової війни.....	24
<i>Павленко М.</i> Частини армії УНР в умовах інтернування на території Румунії (1920-1923 рр.).....	30
<i>Сміян П., Сміян К.</i> Становлення радянської влади в Західній Україні у 1939-1941 роках.....	34
<i>Ткачук В.</i> Кадрова політика на західноукраїнських землях у 1944-1945 роках.....	39
<i>Зайко Н.</i> Переслідування генетиків у СРСР та УРСР у 1930-1950-х роках: політико-ідеологічний контроль.....	42
<i>Рисаків Т.</i> Українська діаспора 1940-1980-х років про український жіночий рух.....	46
<i>Докшиченко В.</i> Трудова змагальність і поглиблення кризи профспілкового руху в Україні (70-ті - 80-ті рр.).....	50
<i>Савич З.</i> З історії розвитку судово-правової реформи та проблеми її реалізації у світлі Конституції України.....	54
<i>Сертенінов П.</i> Українсько-китайські відносини (1991 - 1998 рр.).....	59

Розділ 2. Дослідження з історії Волині

<i>Жук О.</i> Місця поселень національних меншин у середньовічному Луцьку.....	63
<i>Карліна О.</i> Відновлена Луцька греко-католицька єпархія у 1798-1828 рр.....	66
<i>Ткачук А.</i> Крем'янецький ліцей та його діяльність у 1805-1833 роках.....	70
<i>Олешко П.</i> Вплив російського законодавства на зміни у системі землеволодіння на Волині після польського повстання 1863 року.....	73
<i>Кудь В.</i> Столипінська аграрна реформа на Волині.....	76
<i>Мартинюк Я.</i> Структура та особливості формування інституту самоврядування на Волині у міжвоєнний період (1919-1939 рр.).....	79
<i>Свинчук А.</i> Церковно-релігійна політика польського уряду щодо Волині у 30-х роках XX століття..	83
<i>Шваб А.</i> Етнотемографічні процеси на Волині в 1920-1930-х роках у світлі національної та еміграційної політики Другої Речі Посполитої.....	86
<i>Пономаренко С.</i> Суспільно-політична ситуація на Волині у 20-х роках XX століття.....	91
<i>Шульга С.</i> До питання про участь чехів у політичному житті Волині (20-30-і роки XX ст.).....	95
<i>Шваб Л.</i> Місце О.Ольжича в історії української науки й українського революційного руху.....	98
<i>Пісоцький А.</i> Олександр Цинкаловський в українській пресі Польщі.....	101
<i>Панасюк В.</i> Громадсько-освітня діяльність волинського адвоката Григорія Степури у 20-х роках XX століття.....	103
<i>Давидюк Р., Кучерена М.</i> Відносини Організації українських націоналістів (ОУН) і Волинського українського об'єднання (ВУО) у 1931-1939 роках.....	107

Розділ 3. Актуальні проблеми історії зарубіжних країн і міжнародних відносин

<i>Стрільчук Н., Стрільчук Р.</i> Польща і європейська інтеграція.....	112
<i>Боярчук Л.</i> Формування концептуальних засад польської повоєнної політики стосовно української меншини у 40-50-х роках XX століття.....	114

32. Klezbuk W. Kościoły wschodnie na ziemiach Dawnej Rzeczypospolitej. 1772-1794. - Lublin, 1992.
33. Likoński E. Dzieje kościoła unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku. Wyd. Drugie. - Warszawa, 1906.
34. Monumenta Ucrainae Historica. - Romae, 1969. - V. 7.
35. Monumenta Ucrainae Historica. - Romae, 1970/ - V. 8.
36. Theiner A. Die neuesten Zustände der katholischen Kirche beider Ritus in Polen und Russland seit Katherina II bis auf unsere Tage. - Ausburg, 1841.

А.Ткачук

Крем'янецький ліцей та його діяльність у 1805-1833 роках

Єдиним вищим навчальним закладом на Волині у XIX ст. був Крем'янецький ліцей, який відіграв значну роль не лише у розвитку освіти цього краю, а й мав помітний вплив на суспільно-політичне життя та культурний розвиток приєднаних до Росії земель внаслідок третього поділу Польщі у 1795 році.

На відміну від Лівобережної України Правобережна ще певний час не піддавалася серйозним реформам, які ставили за мету тіснішу інтеграцію цього краю у склад Росії.

Царський уряд не виступав проти "польського характеру" Правобережної України і залишив практично незмінними права і привілеї місцевої шляхти. Це призвело до того, що поляки зайняли на Волині більшість урядових посад і взяли під свій контроль освіту.

У 1803 році після створення Міністерства народної освіти всю територію Російської імперії було поділено на шість навчальних округів. Волинь увійшла до Віленського округу, куратором якого було призначено католика Адама Чарторійського, який походив з давнього волинського роду і до того ж був одним з найближчих друзів російського імператора Олександра I. Чарторійський не приховував того, що перебування його на державній службі при російському дворі переслідує мету відновлення самостійності Польщі й одним із найдійовіших для цього засобів він вважав освіту в польському дусі [1, 257-258].

Помічником та прихильником ідей Чарторійського був Тадеуш Чацький, якого у 1803 році призначили головним візитатором училищ Волинської, Київської і Подільської губерній. Маючи відчутну урядову підтримку, а також використовуючи кошти польської шляхти і духовенства, він реорганізував, а то й заснував нові середні навчальні заклади у Володимирі, Дубровиці, Житомирі, Клевані, Луцьку, Любарі, Межиріччі, Овручі, Барі та у Вінниці, а також відкрив 126 приходських училищ [1, 258]. Та найголовнішими здобутками його енергійної діяльності стало відкриття у 1805 р. у Крем'янці Вищої Волинської гімназії, яку в 1819 р. було реорганізовано у ліцей. Вибір Чацьким Крем'янця для заснування цього навчального закладу був обумовлений тим, що у місті ще в часи існування єзуїтського колегіуму була створена необхідна матеріальна база і реалізація планів щодо пропольської орієнтації навчального закладу у невеликому містечку не так кидалася у вічі російській аристократії.

Комплекс будівель колишнього єзуїтського колегіуму вважався одним із найкращих архітектурних ансамблів міста, який був збудований протягом 1731-1743 рр. за проектом відомого архітектора П.Гижицького. Будівлі свого часу зводилися у стилі барокко. У центрі знаходився пишний костел висотою 42 м, який прикрашали численні пілястри, карнізи та ніші. До нього літерою "П" прилягали двоповерхові споруди, у кутах яких здіймалися дві восьмигранні конусоподібні вежі. Вхід на територію цього комплексу відкривала пишна балюстрада і кована огорожа, виконана місцевими майстрами [2].

У жовтні 1805 р. відбулося урочисте відкриття навчального закладу. Очевидці церемонії залишили захоплені відгуки про величність і піднесеність атмосфери, в якій відбувалося свято. "Бажаючих побачити відкриття гімназії виявилось чимало, і кожен, поспішаючи, оповідав по дорозі до центру новини про те, що до міста з'їхалося багато відомих людей. Громом над містом прокотився сторазовий залп з гармат, сповіщаючи про початок церемонії. Цю звістку підхопили дзвони усіх міських приходів, які протягом години сповіщали про велике свято. Рівно о пів на дев'яту місце при дверях костелу і гімназії зайняла почесна варта, і вони розкрилися перед делегацією урядових осіб у складі князя Волконського, біскупа луцько-житомирського Цейшевського, делегатів від Віленського університету та Варшавського товариства наук. Впевнено і з почуттям високого обов'язку ця процесія увійшла до приміщення, де її вітав імператорський портрет, розміщений над тронем для біскупа".

Після закінчення церковної служби й урочистих промов було оголошено імператорський указ і зачитано лист міністра освіти про відкриття новоствореної гімназії, статут якої було Височайше затверджено 29 червня 1805 року [3, 24, 44, 32].

Для заснування гімназії та організації навчального процесу в ній Чацький зібрав 415720 злотих. До цієї суми ввійшли кошти, які відраховувалися з приходських прибутків, приватні пожертвування, а також гроші княгині Острозької Анни-Алоїзи (Ходкевич), яка в останні роки свого життя записала 100000 злотих на освіту шляхетської молоді Волині. Ці гроші зберігалися у Ходкевичів майже 150 років і лише в 1805 р. були передані на організацію навчального закладу [4, 33].

Завдяки старанням Чацького гімназія отримала великий фонд у 2500000 польських злотих (352500 російських рублів), що дало можливість вивчати широке коло навчальних дисциплін і забезпечити необхідну матеріальну базу навчального процесу. Зокрема при гімназії було створено бібліотеку, яка викликала справжнє захоплення у сучасників. У ній нараховувалося близько 50000 книг. Сам Тадеуш Чацький передав навчальному закладу особисту бібліотеку кількістю понад 600 книг, в якій були стародруки, великі колекції грамот, карт і навіть особисті речі Богдана Хмельницького. У 1805 р. візитатор купив унікальне книжкове зібрання - "Королівську бібліотеку", розглядаючи її як енциклопедичний та інтелектуальний підручний фонд, хоча необхідний для процесу навчання і виховання молоді.

В листі до свого товариша й однодумця Гуго Коллонтая Чацький писав: "Для Волинської гімназії я купив "Королівську бібліотеку", медалі, астрономічну обсерваторію і кабінет природознавства за 15000 злотих червінців". Ним же була куплена бібліотека, що залишилася після смерті короля Станіслава-Августа за 7500 злотих червінців. Найважливіші інкунабли (стародруки до 1520 р.) Чацький отримав як подарунок від княгині Теофіли Сапіги з бібліотеки її батька Яблонського, воєводи Новгородського.

У бібліотеці був також книжковий відділ, укомплектований із пожертвувань російських генералів Кутузова і Дерфельдена [5, 15; 33]. У гімназійній бібліотеці знаходилася унікальна книга - рукопис на лубі (шар під корою дерева), яка була виконана давніми майстрами і нагадувала баян чи гармошку з луб'яними м'якшами. Луб був складений таким чином, що утворилося 60 аркушів або 120 сторінок книги, на яких зроблено написи. Оправою служили дві масивні дошки. Цю оригінальну писемну пам'ятку подарував лицю відомий мандрівник Ян Потоцький, і за її змістом уже в ХХ ст. вдалося дізнатися про життя племені Батаки на одному з островів Індонезії [6, 39].

Крем'янецька гімназія мала у своєму розпорядженні чудовий ботанічний сад. Садівники - англієць Діонісій Міклер та німець Зейдліц Бессер розвели тут близько 12 тисяч рослин. Понад шість тисяч посадкового матеріалу для саду особисто пожертвували мати російського імператора Олександра I і канцлер Рум'янцева [7, 37].

Позитивний вплив на якість навчання мала робота мінералогічного, зоологічного, нумізматичного та фізичного кабінетів. Останній складався в основному з інструментів і приладдя, які були закуплені після смерті короля Станіслава-Августа, а також з пожертвувань ордината Замойського і тих, які закупили в Паржі.

Мінералогічний і зоологічний кабінети вважалися дещо багатшими. Крім придбаних королівських колекцій, вони постійно поновлювалися за рахунок пожертвувань від Олександра I, маршалка Мошинського, Коллонтая, Калицького, Шимоновича та інших. Багату колекцію мінералів було куплено у Вільні за 1000 рублів. Крім того, при гімназії діяли хімічна лабораторія та склад моделей, машин і землеробських інструментів.

Таким чином, створена матеріальна база дозволяла на достатньо високому науково-методичному рівні викладати такі предмети, як географія, історія, математика, архітектура, механіка, ботаніка, Закон Божий, моральні науки, агрокультура, садівництво, політекономія, право, польська, російська, французька, німецька, грецька, латинська мови, музика, фехтування, верхова їзда і плавання. Гімназійний курс для опанування цих наук був розрахований на 10 років.

Керівництво гімназії не спиналося на досягнутому, і в липні 1807 р. у приміщенні базилянського монастиря, переданому гімназії, були відкриті школи геометрії, механіки та астрономії. На той час у гімназії вже діяли школи землемірів, садівництва, семінарія для сільських учителів; число учнів складало 434 особи.

Наступного року граф Адам Ржебуський подарував гімназії свою бібліотеку з 12000 томів книг, а київський митрополит Серафим надіслав у подарунок першодрук "Біблії Острозької". Ці факти засвідчують значний інтерес до навчального закладу, який з кожним роком набував все більшої популярності. У 1809 р. було засновано і почало активно діяти "Товариство молоді гімназії Волинської" [7, 59]. У 1811 р. при гімназії налагодила роботу друкарня, якою керував Леон Глюксберг.

Така активна різнопланова навчально-виховна і просвітницька робота колективу гімназії, яка постійно удосконалювала і розвивала свою структуру, привела до того, що у січні 1819 р. згідно з указом Олександра I вилучено Волинську гімназію у м.Крем'янци було реорганізовано в лицей, який за своєю програмою прирівнювався до університету. Керівником новоутвореного навчального закладу призначили А.Фелінського. Сам організатор колишньої гімназії Тадеуш Чацький не довів до цієї дати. В 1813 р. він помер. Серце його було поховано в одному із залів гімназії і за розпорядженням Олександра I в бібліотеці встановили портрет, спеціально виготовлений у Відні.

Справу Чацького продовжили його однодумці, які подбали про подальше удосконалення структури навчального закладу і підвищення якості підготовлених спеціалістів. Так, у 1817 р. при гімназії було відкрито школу хірургії та ветеринарії, оскільки Волинська губернія потребувала значної кількості медичних кадрів [8, 122].

Поступово Крем'янецький ліцей став найавторитетнішим навчальним закладом Волині і носієм та натхненним пропагандистом пропольської ідеології в місцевому краї. Він сприяв піднесенню польської науки і літератури, яка переживала важкі часи в період занепаду державності Польщі. Можливо, цей фактор сприяв тому, що навчальні програми тут позбувалися попереднього сухого викладання і набули жвавого характеру [1, 260]. На викладацьку роботу до ліцею прагнули потрапити багато відомих на той час людей. Зокрема, тут працювали популярні польські письменники А.Фелінський і Ю.Коженювський, австралійський ботанік Віллбальд Бессер, польський історик і громадський діяч Йоахім Лелевель, правознавець Олександр Міцкевич (брат Адама Міцкевича), український природознавець Антон Анджейовський, член Віденської академії мистецтв, художник і мистецтвознавець Юзеф Пітшман та багато інших.

Серед студентів Крем'янецького ліцею великою популярністю користувалися різноманітні гуртки і товариства. Це, в першу чергу, "Товариство добродійності молоді гімназії Волинської", "Товариство приятелів наук у Крем'янці", "Товариство молодих любителів вільних наук". Члени цих об'єднань організували диспути, конференції, публічні виступи молодих літераторів, що сприяло залученню до творчої діяльності широких кіл учнівської молоді [9, 417-419]. Утворився і почав діяти літературно-поетичний осередок під назвою "Клуб письменства".

У цей час активізувала роботу друкарня, яка зайняла важливе місце не тільки в житті ліцею, а й усього Крем'янця. Тут друкувалися підручники для ліцеїстів, книги різноманітного змісту і тематики, виконувалися приватні замовлення афіш, оголошень, листівок тощо.

Поступово Крем'янецький ліцей набуває все більшої ваги і починає відігравати помітну роль в освітньому, культурному і політичному житті Волинського краю. Однак на початку 20-х років його керівництво зіткнулося з першими серйозними проблемами. Після того, як у 1823 р. у Віленському університеті були викриті таємні студентські організації, серед членів яких було чимало волинських шляхтичів - випускників ліцею, урядові репресії торкнулися навчального закладу в Крем'янці.

Невдовзі князь Чорторійський як куратор Віленського навчального округу змушений був подати у відставку. Після цього у Крем'янецькому ліцеї поступово згортаються всі прогресивні починання і плани надання йому офіційного статусу Волинського університету, хоча наукова, навчально-методична і матеріальна база для цього була підготовлена.

Участь багатьох викладачів та вихованців ліцею у Польському повстанні 1830-1831 рр. призвела до того, що у 1833 р. його було закрито, і на базі цього навчального закладу 8 вересня 1834 р. у Києві відкрито російський університет Святого Володимира. Частина викладачів і студентів, яка засвідчила свою лояльність до російського уряду, була переведена до новоствореного навчального закладу. Туди ж переносилися майже всі багатства бібліотеки, кабінетів і ботанічного саду ліцею. Приміщення його були куплені духовно-навчальним відомством за 200000 рублів. Згодом сюди переїхала Волинська духовна семінарія [10, 38].

Таким чином, навчально-виховна та громадсько-політична діяльність ліцею була припинена. Поляки небезпідставно вважали його своїм університетом на Волині, а Крем'янець називали волинськими Афінами. Звичайно, це був російський навчальний заклад. Політика його керівництва орієнтувалася на першочергове забезпечення інтересів польського населення, залишаючи поза увагою потреби українців. Однак цей навчальний заклад в цілому сприяв піднесенню освіти і загального культурного рівня багатонаціонального населення краю, підтримував тісні зв'язки з відомими діячами європейської культури, що, безсумнівно, було явищем позитивним.

У 1921 р. Крем'янецький ліцей знову розпочав свою роботу, але він лише віддалено нагадував навчальний заклад першої половини XIX ст. У 1940 р. на його базі було відкрито учительський інститут, який через 10 років перейменували у педагогічний, а в 1969 р. перевели до Тернополя.

Отже, єдиний на Волині в XIX ст. вищий навчальний заклад – Крем'янецький ліцей – існував досить нетривалий час, щоб дати змогу значній частині населення краю здобути вищу освіту. Після його закриття у Волинській губернії не було жодного вищого світського навчального закладу аж до початку XX ст. Це змушувало молодь здобувати вищу освіту за межами губернії. Лише незначна кількість могла дозволити собі навчати дітей, враховуючи високу плату за навчання та віддаленість вузів. Тому на Волині було дуже мало людей з вищою освітою. Дані перепису 1897 р. свідчать, що у губернії вищу освіту мали 6982 чоловіки і 2928 жінок, що становило 0,3 відсотка від загальної кількості населення. Цей показник був значно нижчим, ніж по Російській імперії в цілому (1,1 відсотка) [11, 114].

Наведені дані засвідчують, що на Волині був дуже потрібний вищий навчальний заклад, але державна політика тих часів щодо освітньої справи була великим гальмом у поліпшенні освіченості народу. Вищого навчального закладу так і не було відкрито до кінця XIX ст.

Література

1. Батюшков П.Н. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. - СПб.: Типография Товарищества "Общественная польза", 1888. - 414 с.
2. Історія Крем'янського ліцею // Вільне життя. - 1994. - 26 берез.
3. Zycie Liceum Krzemienieckiego. - 1931. Kolle M. Atenq Wołyńskie. - Lwów, 1923;
4. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. Т.3. Уезды Кременецкий и Заславский. - Почаев, 1889. - 696 с.
5. Андрухов П. Волинська земля. - Сокаль, 1992. - 88 с.
6. Zycie Krzemienieckie. - 1933. - №2; Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. Т.3. Уезды Кременецкий и Заславский. - Почаев, 1889. - 696 с.
7. Светлинська-Антонюк. Про бібліотеку ліцею в Кременці // Тернопілля. - 1995. - №2.
8. Теодорович Н.И. История города Кременец. - Седлец, 1904.
9. Шолькович С. Сборник статей, разъясняющих польское дело по отношению к Западной России. - Вильна: Виленский учебный округ, 1885.
10. Сендуский А. Город Кременец // Волинские епархиальные ведомости. - 1874. - №2.
11. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. Т.3. Уезды Кременецкий и Заславский. - Почаев. - 1889. - 696 с.
12. Поліщук Ю.М. Освітній рівень населення Волинської губернії за переписом 1897 року // Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції. - Житомир, 1996.

П.Олешко

Вплив російського законодавства на зміни у системі землеволодіння на Волині після польського повстання 1863 року

У 1860 р. польському дворянству на Волині належало 90 відсотків усіх поміщицьких земель [1, 17-18]. Незважаючи на репресії проти учасників повстань 1861 та 1863 рр., а також дію обмежувальних законів щодо неросійського землеволодіння, велика земельна власність на Волині залишалася в основному польською [2, 2-3].

Наслідком обмеження у землеволодінні була участь у повстанні 1863 р. осіб польського походження, які були великими землевласниками.

У фонді 359 (Володимирський повітовий суд) міститься розпорядження Волинського губернського управління про конфіскацію майна осіб, які брали участь у повстанні 1863 р. Зокрема, в цьому документі містяться списки 98 осіб, які брали участь в організації повстання у Луцькому, Володимирському, Ковельському, Рівненському, Дубнівському повітах Волинської губернії. Автор звертає увагу на розпорядження губернського управління, за яким подано список маєтків, які вже не є у користуванні названих за списком 49 осіб, а саме: Володимирський повіт - 28 осіб, Ковельський - 4 особи, Рівненський - 9 осіб, Дубнівський - 8 осіб [3, 2].

Наступний документ ф. 361 (Луцький повітовий суд) наводить дані іншого змісту, які вказують на більшу міру покарання за участь у повстанні. Крім конфіскації майна та маєтностей, землевласникам Моржицькому і Глембовському за Указом імператорської величності, самодержця Всеросійського за поданням Волинського губернського управління Луцькому повітовому суду приписано: вищевказану конфіскацію і вислання на каторжні роботи до Сибіру. Розпорядження на знак підтвердження виконання зроблено від 16 серпня 1863 р. за №7865 [4, 16].

Циркуляром Міністерства Державних маєтків від 25 лютого 1863 р. приписано здавати державні маєтки виключно особам непольського походження. Ці пільги надавалися православному духовенству, старообрядцям-росіянам, а також благонадійним місцевим селянам.

Конфіскація маєтків польських дворян - учасників повстання 1863 р., їх висилка на каторжні роботи з території Волинської губернії взагалі дуже негативно позначилися на економічному становищі регіону. Державні маєтки, які раніше часто орендували польські землевласники, тепер не давали доходу казни. У зв'язку з цим уряд вирішив розпродати частину казенних земель, а виручені кошти надати росіянам для купівлі ними землі у польських дворян. За положенням від 5 березня 1864 р. казенні землі продавалися з